

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XII

BELGRADE 1981

<http://www.balkaninstitut.com>

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ЈЕРЕТИЧКЕ ЦРКВЕ „DALMATIAE” И „SCLAVONIAE”

Богомилство се у западним областима Балканског полуострва први пут помиње у познатој notiцији јеретичког сабора из 1167. године, где се међу источним јеретичким црквама наводи и „ecclesia Dalmatiae”, коју истраживачи убицирају у Далмацији или њеном ширем залеђу и идентификују или супротстављају „ecclesiae Sclavoniae”, познатој у изворној грађи тек од средине XIII века.¹

Ова два изворна податка, које раздваја период од скоро сто година, повезују бројне вести у латинској полемичкој књижевности о јеретичима „de Sclavonia” или јеретичима званом „Sclavi”, чију су дуалистичку оријентацију, познату под називом „ordo de Sclavoniae”, следиле и неке катарске цркве у Италији. Тако, на пример, Аноним из Ломбардије у својој расправи *De heresi catharorum in Lombardia*, написаној првих година XIII века, пише да је „in Sclavoniam” око 1175. године путовао Калојан, оснивач јеретичке цркве Бањолићана, а око 1200. године Никола, оснивач јеретичке цркве у Виџенци.²

¹ A. Dondaine, *Les actes du concile Albigeois de Saint-Félix de Caraman*, Studi et testi 125, 326. Ове две јеретичке цркве разликују Ch. Schmidt, *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*, Paris 1849. том. I, 15, 57, 108; J. Guiraud, *Histoire de l'Inquisition au moyen âge I*, Paris 1933, 199—200 и S. Runciman, *Le manichéisme médiéval*, Paris 1972, 92, а идентификују али различито убицирају D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 73; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 354; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 221 и F. Šanjek, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe—XVe siècles*, Paris 1976, 43—44.

² De heres. cath. 308. О јеретичким епископима Калојану и Николи cf. A. Dondaine, *La Hiérarchie cathare en Italie*, AFP. 20, 1950, 296—7.

Слични се подаци о јеретици „de Sclavonia” налазе и у расправама Салве Бурча и Монете Кремонског.³ Тек средином XIII века Рајнерије Сакони, у свом попису катарских цркава, наводи и „ecclesiam sclavoniae”, стављајући је на чело дуалистичких цркава Истока, мада наглашава да све катарске цркве, источне и западне, потичу од две најстарије — „ecclesiae Bulgariae” и „ecclesiae Drugunthiae”.⁴ Цркву „Sclavoniae” помињу, даље, доминиканац Свипертус у расправици *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, убицирајући је у Босни и Далмацији, а затим Анселмо Александријски у расправи *Tractatus de haereticis*, територијално је ограничавајући на „земљу која се зове Босна”.⁵

Очигледно је да се у свим овим изворима говори о оном огранку богомилске јереси који се из источних области Балканског полуострва, преко Дукље и Рашке, проширио на запад у Босну и Захумље, Далмацију и Хрватску, да би у првој половини XIII века своју организационо раздробљену и рудиментарну црквену организацију прилагодио одређеним приликама, политичким и верским, остала једина црквена организација у средњовековној Босни.⁶

Историја јереси у овим словенским областима, са Босном као средиштем, може се пратити тек од краја XII века, када је започео организован прогон јеретика, најприје у Рашкој, за време Стефана Немање, а затим и у далматинским католичким бискупијама које су територијално обухватале скоро све оне области познате у латинској изворној грађи под општим именом „Sclavonia”.⁷ Иницијатива за прогон јеретика у далматинским бискупијама потекла је од папске курије убрзо после III латеранског концила, када је у Верони, на иницијативу папе Луција III и уз сагласност римско-немачког цара Фридриха II Барбаросе, установљена инквизиција 1184. године. Овом одлуком, познатом под називом *Ad abolendum*, инквизиција је поверена надлежним бискупима или њиховим легатима који су имали право да јеретике прогоне и њихову имовину конфискују.⁸

Већ следеће године је локални синод далматинских бискупа, под председништвом сплитског надбискупа Петра, осудио „све јеретичке секте и њихове саучеснике који устају против пресвете римске цркве и

³ Moneta, 233, ed. Th. A. Ricchinius i Salv. Burc. у издању I. Döllinger, *Beiträge zur Sectengeschichte des Mittelalters II*, München 1890, 61.

⁴ У издању D. Kniewalda, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270, 1949, 216, она долази после јеретичких цркава у Француској, а пре осталих јеретичких цркава на Истоку.

⁵ J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosančkoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 205; Ansel. Alex. Tract. de haer., 308.

⁶ Латински извори јасно повлаче разлику између „ordo Sclavoniae” у значењу идејне оријентације овог јеретичког огранка, cf. De her. cath. 310, од „ecclesiae Sclavoniae” која већ има целовиту црквену и хијерархиску организацију са епископом или дедом на челу.

⁷ J. Šidak, *op. cit.* 190.

⁸ Одлуке III латеранског концила са осудама катара и патарена објавио је Манси, XXII, 231-2. и S. Runciman, *Le manichéisme médiéval*, 112-115. Потпуно је неосновано мишљење F. Šanјeka, *Le chrétiens bosniaques*, 37, да сабор у Сплиту није дошао под утицајем одлука III латеранског концила.

њеног учења.”⁹ Одлуке сплитског сабора је 11. XII 1186. године потврдио папа Урбан, посебно захтевајући од надбискупа Петра да на територији своје дијецезе не дозволи основање „conventicula” или „братстава”, која су у то доба представљала основне организационе форме катара у италијанским градовима.¹⁰

Јерес је, међутим, узимала све више маха и у другим приморским надбискупијама. То потврђује једна одлука бана Андрије, „дукса читаве Далмације, Хрватске и Хума”, којом је 6. V 1198. године вратио задарским доминиканцима њихов некадашњи посед Суховар, преотет од „лажних хришћана”, задарских племића Малденара и Тољена Качића.¹¹ Није, стога, без основе податак Томе Архиђакона да су угледни и богати грађани Задра радо у град јеретике примали и штитили. Он чак и пад Задра у руке крстаца и Млечића 1202. године објашњава укаљаношћу његових грађана јеретичком zarazом и немарношћу према прописима католичке цркве.¹²

Толерантан став тадашњих власти, црквених и световних, према јеретичким у Задру веома лепо илуструје поменута пресуда бана Андрије, у којој се као сведоци заједно појављују познати јеретик Матеј Зоробабел и задарски надбискуп Никола, који је 1201. године анатемисан и уклоњен са надбискупске столице као „јеретик и отпадник”.¹³

Енергичнији прогон јеретика у Далмацији започео је тек сплитски надбискуп Бернард из Перуђе, по доласку у Сплит 1200. године. То потврђује писмо папе Иноћентија III, упућено угарском краљу Емерику 11. X 1200. године, у којему се оптужује босански бан да даје уточиште и заштиту „не малом броју патарена које је сплитски надбискуп Бернард прогнао из Сплита и Трогира.”¹⁴ И Тома Архиђакон, говорећи о Бернардовом прогону јеретика детаљно, описује судбину браће Матеја и Аристодија из Задра, који су више пута одлазили у Босну и у Сплиту јавно ширити јеретичке заблуде. Надбискуп Бернард их је прогнао и имовину конфисковао, а затим прихватио њихово јавно покајање.¹⁵

Годину дана пре доласка надбискупа Бернарда у Сплит јавио је папи Иноћентију III, 22. II 1199. године, Немањин син Вукан, „краљ Далма-

⁹ T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus II*, Zagreb 1905, 192. Cf. G. Novak, *Povijest Splita I*, Zagreb 1957, 363—364.

¹⁰ T. Smičiklas, *CD II*, 202—203. Cf. Moneta, 278 и I. Döllinger, *op. cit.* II, 279.

¹¹ T. Smičiklas, *CD II*, 296. Cf. и S. Antoljak, „Heretici” u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini, Radovi centra JAZU u Zadru 21, Zadar 1974, 10—11.

¹² Thomas Archidiaconus, *Historia Salomiana*, MSHSM XXVI, Scriptorum III, Zagreb 1894, 83. Cf. Vj. Klaić, *Povijest Hrvata I*, Zagreb 1899, 190.

¹³ T. Smičiklas, *CD II*, 307. Cf. S. Antoljak, *op. cit.* 9 и Thomas Archidiaconus, 79—80.

¹⁴ T. Smičiklas, *CD II*, 350—353. О времену доласка надбискупа Бернарда у Сплит cf. D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora*, 120. Cf. и G. Novak, *Povijest Splita*, 363.

¹⁵ Thomas Archidiaconus, 80. A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948, 30, сматра Аристодија оснивачем, а D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, 147—148, обновио је цркву босанске.

ције и Дукље” да „јерес не малена буја у земљи краља Угарске, то јест у Босни” и да је „сам бан Кулин, са својом супругом и сестром, удовицом покојног Мирослава Хумског, и са многим својим сродницима заведен, више од десет хиљада хришћана у исту јерес завео”.¹⁶ Папа је, привремено заузет борбом са јеретикима у Италији, тек 11.Х 1200. године упутио писмо угарском краљу Емерику, обавештавајући да га је бан Кулин „не малом броју патарена, које је сплитски надбискуп Бернард прогнао из Сплита и Трогира, пружио не само сигурно склониште већ и потпору, излажући своју земљу и себе самога њиховој опачини, јер их сматра за католике и још више од католика, називајући их посебно крстјанима”. Папа позива, даље, краља Емерика да заповеди Кулину бану да јеретике из земље прогна и њихову имовину заплени, а ако то не уради, да га смени и из државе прогна, изражавајући бојазан да би „ова болест”, ако јој се „у почетку на пут не стане”, могла да „упропасти суседне земље и да пређе у угарско краљевство”.¹⁷

У другом писму, упућеном 21.ХИ 1202. године сплитском надбискупу Бернарду, папа га обавештава да у земљи бана Кулина има много јеретика катара и да се „споменути Кулин”, на позив краља Емерика, да „те људе” из земље прогна и њихову имовину заплени, извинио да их није сматрао јеретикима већ католицима и да је неколико „од поменутих људи”, заједно са дубровачким надбискупом Бернардом и архиђаконом Марином, послао у Рим, молећи папу да у његову земљу пошаље „прикладног човека” који би све ове опгужбе испитао.¹⁸

За папиног легата одређен је Иван де Казамери, који је преко Сплита дошао у Босну и, почетком априла 1203. године, на Билином пољу, уз присуство бана Кулина и дубровачког архиђакона Марина, прихватио изјаву представника осумњичених „крстјана” да ће се убудуће у свему држати учења римске цркве. Крајем истог месеца два представника босанских „крстјана” дали су свечану изјаву пред угарским краљем Емериком, калочким надбискупом и печујским бискупом, а Кулинов син, уз казну од хиљаду марака, обавезао се да ће постигнути договор бити поштован.¹⁹

Текст билинопољске изјаве састоји се из три тематске целине. У првој се прваци (*prigoes*) крстјана, као изабрани представници свих монашких братстава, јавно обавезују да ће се придржавати „наредби и заповести римске цркве” као „главе црквеног јединства”, јавно се одричући „шизме” због које су били „посебно озлоглашени”. У другој се прваци крстјана одричу разних јеретичких учења, а у трећој је обавезују да убудуће у своје заједнице неће примати „манихеје и друге јеретике”, да ће носити одећу „која ће бити затворена, небојена и до чланака” и

¹⁶ PL. 214, 726. Cf. A. Theiner, *VMSM* I, 6.

¹⁷ T. Smičiklas, *CD* II, 351. Cf. F. Rački, *Bogomili i patarени*, Beograd 1931, 387—8.

¹⁸ T. Smičiklas, *CD* III, 14—15.

¹⁹ T. Smičiklas, *CD* III, 24—25, 36.

да ће „кад умре магистар”, од сада па за сва времена уз сагласност остале браће бирати прелата којег ће потврђивати сам папа.²⁰

Из билинопољске изјаве се јасно види да акција папске курије није није била уперена против католичке „ecclesiae bosnensis”, у чију се правоверност још није сумњало, већ против монашких заједница „крстјана”, које је сматрала не само шизматичким, дакле огранком источног монаштва, већ и јеретичким, што показује њихов друкчији однос према разним питањима црквеног и верског живота, као и посебна организација са првацима и учитељем, идентична са оном код богомила у Византији, Бугарској и Рашкој.²¹ Стога је и задатак Ивана де Казамариа био двострук: с једне стране, да шизматички, источни огранак монаштва на територији једне католичке бискупије стави под непосредну јурисдикцију римске цркве, а, с друге стране да га, попут некадашњих катарских заједница у Италији, трансформише у један нови монашки ред који би у босанској дијацези представљао борбено језгро католичке цркве.²²

Због борбе са јеретицима у Италији и Француској, папска курија је привремено занемарила јеретичко питање у Далмацији и Босни. Тек почетком 1219. године папа Хонорије II упутио је у Угарску свог новог легата Аконција са захтевом да се и у Угарској приступи енергичнијем сламању јереси.²³ Угарски краљ Андрија је, на папин позив и уз подршку Аконција, упутио следеће године позив Малдуку, кнезу омишких Качића, да из своје области прогна „гусаре и патарене” који су нападали бродове приморских трговаца.²⁴ Качићи су одбили захтев угарског краља, који због унутрашњих прилика у земљи није могао да интервенише, па се Аконције обратио папи, који је, 13. IV 1221. године, позвао у помоћ и острогонског надбискупа Ивана са захтевом да наговори краља Андрију да се обрачуна са словенским гусарима.²⁵

²⁰ Изјава на Билином пољу се различито интерпретира у науци. D. Kniwald, *op. cit.* 127—148 крстјане држи за јеретике дуалисте, а њиховог магистра за дједа цркве босанске. То као могуће допушта и J. Šidak, *St. d. j. e.*, 180; N. Miletić, I „krstjani” di Bosnia alla dei loro monumenti di pietra, *Orientalia christiana analecta* 149, 1957, 56—58, крстјане сматра за монахе василијанце. Cf. и S. Ćirković, *Историја средњовековне босанске државе* 55—57. L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1944, 157, сматра их бенедиктанцима, а F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 63 у овом документу налази трогове василијанске и бенедиктанске терминологије. Потпуне аналогije термина magister, prior i christianus у изјави на Билином пољу има само код источних богомила. Cf. Theophila. 362—3, ed. Petrovski; Euthimius међу јеретицима разликује прваке (protos), cf. 24, 2; 67; и учитеље, cf. 25, 14; 22, 7; 27, 11. Ed. Ficker и PG. 131, 53 C и 56 CD. Cf. и *Синодик цара Борила*, ап. 39 Палаузовог и 46 ап. Дриновљевог преписа. О јеретичком учитељу у Рашкој cf. *Сивара српска књижевности* I.84.

²¹ Иван де Казамари их зове патаренима cf. CD III, 36.

²² На исти начин је папа Иноћентије III поступио и са катарима у Италији, cf. Ch. Thouzellier, *Catharisme et valdisme en Languedoc à la fin du XIIIe et au début du XIIIe siècle. Politique pontificale, controverses*, Paris — Louvain 1969, 170.

²³ A. Theiner, *VMH* I, 19.

²⁴ T. Smičiklas, CD III, 187—188; Thomas Archidiaconus, *op. cit.* 96, пише да је Аконције помоћу „читаве Далмације и Хрватске срушио омишке јеретике и гусаре”.

²⁵ Th. Smičiklas, CD III, 191—193.

Нови комес Сплита, кнез Вишен из Луке, сам „јеретик” и „защтитник јеретика”, како пише Тома Архиђакон, одбио је да пружи помоћ Аконцију, који се из Сплита склонио у Задар, образлажући своје бекство „претећом опасношћу од рата са безбожним Качићима” јер су „се спремали да му из заседе нашкоде”.²⁶ Не успевши да скрши Качиће, папа је, почетком децембра 1221. године, позвао Аконцију да крене „у крајеве Босне” где је сазнао да се многи јеретици „крију у јазбинама и попут вештица младе своје доје откривеним грудима, јавно ширећи и отворено проповедајући своје заблуде на велику штету стада господњег”, овлашћујући га да у борбу против оних који примају и штите јеретике може позвати не само „краља већ и клер и народ”.²⁷ Два дана касније, слична писма је папа упутио угарском краљу Андрији и острогонском надбискупу Ивану, позивајући их да „мушки и одважно” помогну Аконцију у борби са јеретичима „у крајевима Босне”.²⁸

Сви напори папске курије да организује крсташки поход против омишких Качића и јеретика у Босни остали су безуспешни па је папа, 12. III 1222. године, упутио писмо Дубровчанима, позивајући их да изаберу новог надбискупа који би уз помоћ Аконција, био кадар да укроти омишке Качиће и јеретике „у крајевима Босне који јавно проповедају своје заблуде”.²⁹ Аконције је из Задра дошао у Дубровник, где је, 30. X 1222. године, присуствовао посвећењу новог надбискупа Аренгарија, а затим је, према подацима дубровачког хроничара Лукарија, председавао састанку бискупа Далмације, безуспешно покушавајући да организује крсташки поход против јеретика.³⁰ Крајем децембра исте године Аконције се из Дубровника вратио у Задар да би средином лета 1223. године предао свој плашт сплитском надбискупу Гунцелу и не ступивши ногом на тло Босне.³¹

После повлачења Аконција, борбу са јеретичима у Босни преузео је калочки надбискуп Угрин, који је од угарског краља Андрије добио „на вечно Босну, Сол и Усору” са обавезом да те области очисти од јереси. Ову даровницу је 15. V 1225. године потврдио и папа Хонорије III, похваливши у једном посебном писму Угринову намеру, донету на

²⁶ О кнезу Вишену cf. S. Antoljak, „Heretici” u srednjovekovnom Zadru, 14—15.

²⁷ T. Smičiklas, CD III, 196.

²⁸ T. Smičiklas, CD III, 198—199; A. Theiner, VMHH I, 31.

²⁹ T. Smičiklas, CD III, 209—210.

³⁰ T. Smičiklas, CD III, 216—218. Cf. и V. Blažević, *Concilia et synoda in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*, Vicenza 1967, 43. Cf. и F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani*, 75.

³¹ T. Smičiklas, CD III, 229. Мада су F. Rački, *Bogomili i patareni*, 399—400 и J. Šidak, *Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovini XIII stoljeća*, *Zgodovinski časopis VI/VII*, 1952/3, 288—90, доказали да Аконције уз помоћ калочног надбискупа Угринa није успео да организује крсташки поход против Босне, D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 139—144, а затим и M. Brandt, *Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini XIII stoljeća*, 30—31, безуспешно покушавају да докажу обрнуто позивањем на преписку папе Иноћентија IV, мада он јасно и недвосмислено у свом писму од 20. VII. 1246 акцију калочног надбискупа Угринa против Босне датира у време после акције папирног легата Јакова Пекорарија, а то значи после 1233. године. Cf. CD IV, 297.

подстицај легата Аконција, да узме знак крста и да започне са чишћењем Босне, Соли и Усоре од јеретика.³² Надбискуп Угрин је следеће године унајмио, за 200 марака сребра, истакнутог феудалца Јована Анђела, господара Срема, да предузме крстачки поход против јеретика у Босни, обећавајући папи да ће сам уништити јеретике у области Славонске Пожеге, коју је, у међувремену, купио и што је папа почетком 1227. године и писмено потврдио.³³

Сви напори надбискупа Угринa да организује крстачки поход против јеретика у Босни остали су безуспешни због оклевања Јована Анђела, па је папа на Угринову жалбу позвао сина некадашње византијске царице Маргарете да против јеретика у Босни крене, пошто је за то од калочког надбискупа новац примио, заповедивши истовремено магистру Иполиту, канонику веспримске дијецезе, да га на то примора.³⁴ У међувремену су се црквене прилике у Босни све више погоршавале, па је нови папа Гргур IX, 5. VI 1232. године, упутио писмо калочком надбискупу Угрину и загребачком бискупу Стјепану са захтевом да га обавесте о „бискупу босанском”, јер је сазнао да је босански бискуп без икаквог образовања, да је до бискупске части дошао симонијом помоћу неког јеретика и да јеретике отворено штити. Босански бискуп у цркви не служи службу божју ни црквене обреде, већ живи у неком селу са јеретичима, а свога брата, очигот херезиарха, заштићује и брани у његовим заблудама.³⁵

Обавештен детаљно од ове двојице црквених прелата, папа је 30. V 1233. године наредио своме легату Јакову Пекорарију из Плаценца да босанског бискупа смени и да због пространства босанске дијецезе посвети „два до четири нова бискупа”, али да при том не повреди права дубровачког надбискупа.³⁶

Изложен непосредно претњи херцега Коломана, босански бан Нинослав је не само мирно прихватио смењивање дотадашњег босанског бискупа и постављање новог, Јоханеса Вилдесхаузена, провинцијала угарских доминиканаца, који су том приликом пратили и помагали папиног легата Јакова, већ је, доказујући своју оданост католичкој цркви, и сам почео да прогони јеретике.³⁷ Тиме је, нема сумње, задобио поверење пале Гргура IX, који га својим писмом од 10. X 1233. године узима у заштиту, наређујући босанским доминиканцима да бановом рођаку Пријезди врате сина, кога су држали као таоца, а херцегу Коломану да у Босни обезбеди поштовање прастарог обичаја на „корист католичке цркве а на штету јеретичке опачине”.³⁸

Пошто је средио прилике у босанској цркви, Јаков Пекорарије је, крајем године, у пратњи босанског бискупа Јоханеса Вилдесхаузена,

³² Т. Smičiklas, *CD III*, 242—3. О даровници краља Андрије cf. С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 59 и Ј. Šidak, *Studiје*, 183. Потпуно је неосновано мишљење М. Brandta, *Dubrovnik i heretička Bosna*, 30—31.

³³ Т. Smičiklas, *CD III*, 242—243, 264. Cf. Ј. Šidak, *Studiје*, 183.

³⁴ Т. Smičiklas, *CD III*, 264—5.

³⁵ Т. Smičiklas, *CD III*, 361—362.

³⁶ Т. Smičiklas, *CD III*, 379; Cf. и Ј. Šidak, *Studiје*, 185.

³⁷ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*. 60.

³⁸ Т. Smičiklas, *CD III*, 388—389.

отпутовао у Острогон, где је 23. II 1234. године придобио и обавезао краљевића Белу да у земљи себи потчињених или оних које ће убудуће потчинити „истреби све јеретике и лажне хришћане”.³⁹ Борбу са јеретицима, не само у Босни, која је била „њима испуњена као непроходном копривом и коровом”, већ и у другим словенским областима, папа је поверио новом легату, приору картузијанског самостана св. Бартоломеја де Трисулто, препоручивши га својим писмом од 13. II 1234. године свим црквеним прелатима „Крањске, Истре, Далмације, Босне, Хрватске, Србије и осталих области *Slavoniae*”.⁴⁰

Забринутост папске курије за верске и црквене прилике у словенским областима није била без основе. Индиректне оптужбе против дубровачког надбискупа, изражене у писму папе Гргура IX од 5. VI 1232. године, поново је обновио 1246. године папа Иноћентије IV, затраживши од опата самостана св. Мартина на св. Брду Панонском и двојице угарских свештеника да испитају наводе босанског бискупа Понсе, који је оптуживао дубровачког надбискупа да је својевремено, као митрополит босанске бискупије, посветио за бискупа неког јеретика, мада је то добро знао.⁴¹ Јачање јереси у Сплиту доказује већ чињеница што су Сплићани за градске комесе бирали познате „јеретике” и „заштитнике јеретика”, као што су били хрватски кнез Вишен, захумски Петар и босански бан Нинослав.⁴² Једна була папе Гргура IX, датована 12. V 1234. године, међу „заштитнике јеретика” убраја и трогирског бискупа, а оптужбе против задарског надбискупа Ивана, да омета рад фрањевцима, проширене су у папином писму од 22. XI 1235. године на „читав град Задар који је заражен јеретичким заблудама”.⁴³

Посебно је папску курију забрињавало ширење јереси на простору између Саве и Драве. Да би то зауставио папа је 14. X 1234. године позвао херцега Коломана да „у областима *Slavoniae*” поврати у католичку веру „заражене јеретичким заблудама”.⁴⁴ Да се вести о јеретицима де *Slavonia* односе на територију данашње Славоније а не Босне, уверљиво показују остала папина писма из тога времена.⁴⁵ У једном писму од 16. X 1234. године папа дозвољава херцегу Коломану да се у местима под интердиктом може служити служба божја, а у другом, писаном дан касније, папа га узима у заштиту због превелике жеље да се бори против „јеретичке опачине”, наређујући истовремено надлежном загребачком бискупу Стјепану да узме под своју заштиту све оне „који узму знак

³⁹ A. Theiner, *VMHN* I, 124. Cf. J. Šidak, *Studije*, 189.

⁴⁰ T. Smičiklas, *CD III*, 396—398.

⁴¹ За детаљнију анализу овог писма cf. M. Brandt, *Dubrovnik i heretička Bosna*, 27—29.

⁴² С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 66; S. Runciman, *Le monarchisme médiéval*, 97; S. Antoljak, „Heretici” и *средњовјековном Задру*, 14—15.

⁴³ T. Smičiklas, *CD III*, 410, 446. Cf. S. Antoljak, *op. cit.* 16.

⁴⁴ T. Smičiklas, *CD III*, 415.

⁴⁵ Ф. Рачки, *Богмили и њиховени*, 406—408, сматра да је реч о јеретицима у Славонији, а J. Šidak, *Studije*, 190, у Босни, темељећи своју хипотезу на писму папе Гргура IX од 13. II. 1234. године.

крста” против јеретика „у областима Склавоније”.⁴⁶ Истога дана папа је упутио и једно писмо „крсташима:” који су зузели знак крста за борбу „против јеретика Сцлавоније у областима Угарске”.⁴⁷

Тих дана је папа упутио и два писма босанском бискупу Јоханесу Вилдесхаузену, чије је седиште било у Острогону у Угарској. У првом писму папа га бодри да „одважније и успешније” побија јеретике, надајући се да ће „јеретичка опачина” бити искорењена како у босанској бискупији тако „и у суседним местима”, а у другом га позива да помогне у борби „против јеретика поменуте Склавоније”.⁴⁸

Ослобођен непосредне претње од стране херцега Коломана, а и под притиском домаће властеле, бан Нинослав се вратио „старој вери”.⁴⁹ Папска курија је на ту промену реаговала енергично, захтевајући од угарског краља да јерес у Босни скрши. Да би смирио папску курију, краљ Андрија је, 17. V 1235. године, Босну даровао своме сину, херцегу Коломану, што је и папа потврдио 3. VIII 1235. године.⁵⁰ Започете припреме у Угарској на организовању крсташког похода против Босне навеле су босанског бискупа Јоханеса Вилдесхаузена да поднесе оставку, правдајући свој поступак тежином „ратних напора”, мада је папа безуспешно покушавао да га у томе спречи.⁵¹

Крсташи су, под вођством херцега Коломана, успели да 1237. године окупирају већи део Босне и Хума.⁵² Главни терет на преобраћању јеретика пао је на угарске доминиканце, који су већ 1233. године били у пратњи папиног легата Јакова Пекорарија. О њиховом раду у освојеним областима Босне и Хума оставио је неколико драгоцених података доминиканац Свипертус у својој расправици *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*. Према подацима Свиперта, доминиканци су после сламања јеретика и шизматика у Вировитици послати у „Босну и Далмацију”, које се код њих зову „ecclesia Sclavoniae”, мада је (већ раније) калочки надбискуп (Угрин), као легат Апостолске столице, више пута против њих водио крсташке ратове, постигавши мало или нимало”. Пошто је борба против јеретика у Босни била безуспешна, „врховни понтифекс”, је ту ствар поверио доминиканцима. Они су, „проповедајући и расправљајући са јеретичима, „а помагао их је у томе и” блажене успомене краљ Коломан”, тако напредовали „да су многе јеретике и њихове вернике обратили на истину вере”, а друге „који се нису хтели обратити предавали су службеницима реченог Коломана да их спали на ломачама”.⁵³

⁴⁶ Т. Smičklas, *CD III*, 415—16, 417—418.

⁴⁷ Т. Smičklas, *CD III*, 419.

⁴⁸ Т. Smičklas, *CD III*, 416—17, 418.

⁴⁹ Ј. Šidak, *Studije*, 189. Cf. Т. Smičklas, *CD IV*, 66.

⁵⁰ Т. Smičklas, *CD III*, 443.

⁵¹ Седиште католичког босанског бискупа било је тада у Острогону. Cf. Т. Smičklas, *CD III*, 443—444. Cf. и Ј. Šidak, *Studije*, 191, бел. 59.

⁵² С. Ђурковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 65.

⁵³ Cf. Д. Мандић, *Бојомилска црква*, 440.

Окосница догађаја које описује доминиканац Свипертус односи се на време после сламања јереси у Славонији и Коломанове окупације већег дела Босне и Захумља. Доминиканци у освојеним областима Босне налазе јеретичку црквену организацију под називом „ecclesia Sclavoniae”, која је територијално обухватала Босну и Захумље са мањим делом далматинског приморја које је припојено босанској дијецези, на чије је чело дошао угарски доминиканац Понса.

Континирани развој јереси у Босни, с једне стране, од јеретички оријентисаних монашких заједница са првацима и учитељима као рудиментарним језгром јеретичке црквене организације, идентичне са оном код богомила на Истоку, до „ecclesiae Sclavoniae”, чију организацију не знамо, а с друге стране, од „ecclesiae Sclavoniae” до потоње „дркве босанске”, која је имала изграђену црквену организацију на челу са „епископом” или „дедом”, може се пре доказати здравим резонавањем него на темељу фрагментарно сачуване изворне грађе. Очигледно да од састанка на Билином пољу 1203. године, на тлу средњовековне Босне паралелно егзистирају, с једне стране, католичка „ecclesia Bosnensis” са словенским богослужењем и под јурисдикцијом дубровачке надбискупије, а, с друге стране, формално под непосредном јурисдикцијом папе, а у суштини осамостаљена јеретички оријентисана монашка заједница крстјана, чијег херезиарха изричито спомиње папа Гргур IX у свом писму од 5. јуна 1232. године.⁵⁴

Однос између ове две верске организације на тлу средњовековне Босне делимично осветљава писмо папе Иноћентија IV, упућено 20. VII 1246. године опату самостана св. Мартина и двојици угарских свештеника, у којима их обавештава да је босански бискуп Понса, доминиканац из Угарске, оптужио дубровачког надбискупа да је својевремено, кад је босанска црква била „упражњена”, већ пала у заблуде јеретичке опачине, за бискупа посветио неког јеретика, мада је знао да се у црквама босанске дијецезе не служи служба божија. Овог бискупа јеретика сменио је Јаков Пекорарије, који је у тим крајевима био папин легат, изузимајући цркву босанску испод јурисдикције дубровачке надбискупије. А после су претходник калочког надбискупа Бенедикта и сам надбискуп Бенедикт, да би искоренили јерес са великом војском и у разним временима на згодним местима, подизали утврђења за одбрану босанске цркве уз велике трошкове и опасности, али поменуто зло нису могли очистити без велике помоћи калочке цркве, пошто је, како се прича, и дубровачка црква била у исту заблуду упала.⁵⁵

Годину дана касније, у писму упућеном 26. VIII 1247. године бискупу ђурском и приору угарских доминиканаца, папа пише да је од калочког

⁵⁴ Ф. Рачки, Богомила и патерани, 412, сматра да је „католичка црква босанска имала ондје против себе и уза себе патаренску цркву босанску, католички бискуп патаренског бискупа”. D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora*, 31, и J. Šidak, *Studije*, 180, сматрају да је у једној личности у то доба били и бискуп католичке цркве босанске и дјед јеретичке цркве босанске. То оспорава писмо папе Гргура IX од 5. VI. 1932. године. Cf. *CD III*, 361—362.

⁵⁵ T. Smičiklas, *CD IV*, 278—279.

надбискупа Бенедикта и босанског бискупа Понсе сазнао да је „црква и бискупија босанска потпуно пала у заблуде јеретичке опачине и да не припада римској цркви”, мада су надбискуп Бенедикт и његов претходник (Угрин), да би искоренили ово зло, освојили велики део земље не без великог проливања крви, погибије људи и трошкова калочке цркве, одводећи из Босне много хиљада јеретика. Али, утврђене цркве и каструми нису били тако сигурни да би се од напада и опсада могли бранити, нити је та земља у чистој вери могла остати.⁶⁶

Из извјештаја Ивана де Казамерија зна се да је босанска бискупија била упражњена пре састанка на Билином пољу и да је нови епископ Драгоња, вероватно из реда крстјана, посвећен за епископа тек 1209. године.⁶⁷ Дубровчанин Серафин Цријевић пише да је Драгоња у свему „по обичају јеретика патарена”, а за последњег, Владимира, папа Гргур пише не само да је био јеретик већ и рођени брат јеретичког херезиарха.⁶⁸

Постепена превласт „крстјана” у хијерархијској структури католичке босанске бискупије, започета после 1209. године, потпуно је окончана 1233. године смењивањем последњег бискупа Владимира. Нова црквена организација, коју католички извори називају „ecclesiam Sclavoniae”, а домаћи „црквом босанском”, настала у том процесу стапања, задржала је јасне трагове свога двоструког порекла: име некадашње босанске бискупије, а култ и дуалистичку доктрину неоспорно виталнијих јеретички оријентисаних крстјана.⁶⁹

Упоредо са појавом јеретичке „ecclesiae Sclavoniae”, на тлу средњовековне Босне долази и до промене у антијеретичкој полемичкој књижевности на латинском језику. Јер уместо „ordo Sclavoniae” или „ordo de Sclavonia”, већ 1250. године код Рајнерија Саконија долази „ecclesia Sclavoniae”, коју Анселмо Александријски 1270. године прецизно убицира у „земљу која се зове Босна”.⁶⁰ Оба ова писца „ecclesiam Sclavoniae” убрајају међу богомилске црквене организације. Анселмо Александријски повезује њену појаву са босанским трговцима који су долазили у Цариград, а Рајнерије Сакони је у свом попису јеретичких цркава одваја од италијанских и ставља на прво место јеретичких цркава Истока, мада наглашава да све оне, па и „ecclesia Sclavoniae”, потичу од две најстарије — „ecclesiae Bulgariae” и „ecclesiae Drugunthiae”.⁶¹

Све ово показује да јерес у западним областима Балканског полуострва представља изданак источног богомилства, које сачувани извори најпре помињу у другој половини XII века под називом „ecclesia Dalmatiae”, као синоним за „ordo Dalmatiae, и убицирају у Далматинско приморје, а затим, почетком XIII века, под називом „ordo Sclavoniae”,

⁶⁶ Т. Smičiklas, *CD IV*, 322—323.

⁶⁷ Т. Smičiklas, *CD III* 36. Cf. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 129.

⁶⁸ F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovачki) krstjani*, 64, бел. 47, Cf. и J. Šidak, *Studije*, 182.

⁶⁹ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 68.

⁶⁰ Tract. de haer. 308.

⁶¹ Већ сама чињеница да Рајнерије Сакони „ecclesiam Sclavoniae” не ставља после италијанских, већ после француских, а пре источних јеретичких цркава, говори да је јерес у Далмацији и Босни независна од јеретичког покрета у Италији.

територијално га проширујући на читаву ону област која је на Западу била позната под називом „Sclavonia”.

Даљу фазу у развоју јереси, посведочену само у Босни, представља формирање мањих или већих организационих целина са правцима и учитељем на челу, по угледу на сличне јеретичке организације у Византији, Бугарској и Рашкој, које су се, после укидања католичке цркве босанске 1233. године, слиле са њеним остацима и заузеле њено место у верском и црквеном животу средњовековне Босне као симбол њене независности.

ÉGLISES HÉRÉTIQUES „DALMATIAE” ET „SCLAVONIAE”

R é s u m é

Les nouvelles contenues dans les matériaux de sources latines sur l'existence de deux églises hérétiques dans les régions occidentales de la Péninsule Balkanique — ecclesia Dalmatiae et ecclesia Sclavoniae, que les chercheurs identifient l'une à l'autre ou les opposent l'une à l'autre, sont en partie confirmées aussi par les matériaux de sources diplomatiques. Ces derniers distinguent, dans l'évolution de cette branche de l'hérésie bogomile, trois étapes qui suivent l'une l'autre de façon continue. Dans la première étape, la plus ancienne, qui est en général inconnue, l'hérésie se répand de plus en plus en Dalmatie et dans son arrière-pays, connu à l'Occident sous le nom commun de Sclavonia. Ses principaux centres dans le littoral de Dalmatie sont Hum et les villes de Split et de Zadar avec leurs environs et dans l'arrière-pays dalmate, la Bosnie.

Dans la seconde étape qui, dans les matériaux diplomatiques, n'est bien documentée qu'à partir des premières années du XIIIe siècle, il se produit la formation des premières communautés hérétiques des „krstjani”, avec leurs chefs et leur maître à la tête, lesquelles représentaient le noyau rudimentaire de l'ultérieure ecclesia Sclavoniae qui s'était formée par leur jonction avec les restes de la diocèse catholique de Bosnie, avec les services en langue slave, qui fut abolie en 1233. L'organisation nouvelle de l'église, fondé sur le culte et la doctrine dualiste des „krstjani” a gardé le nom de l'ancienne diocèse de Bosnie et a pris la place de celle-ci dans la vie religieuse et politique de la Bosnie médiévale comme symbole de son indépendance.